

چارچوب پیشنهادی برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی

طیبه حق پرست لاتی*، عزت‌الله نادری^د، مریم سیف نراقی^د

*استادیارکروه علوم تربیتی، واعد لاهیجان، دانشگاه آزاد اسلامی، لاهیجان، ایران، tayebehghparast@yahoo.com

^داستاد گروه علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی، واعد علوم و تحقیقات، تهران، ایران

مسئول نگارش: طیبه حق پرست لاتی

چکیده

این پژوهش به منظور ارائه چارچوب پیشنهادی برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی انجام شده است. پژوهش کاربردی و از نوع زمینه‌ای است. به این منظور ابتدا با مطالعه منابع و متون مربوط، از طریق فن تحلیل مضمون، یافته‌ها در قالب شبکه مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر دسته‌بندی و سازماندهی شدند. با عنایت به نتایج حاصل از پژوهش‌های نزدیک با موضوع تحقیق، برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی (مضمون فراگیر) دارای ابعادی چون اهداف، محتوا، راهبردهای یاددهی-یادگیری، فعالیت‌های یاددهی-یادگیری، مواد و منابع آموزشی، محیط یادگیری و ارزشیابی به عنوان مضامین سازمان‌دهنده است که هر کدام از این مضامین نیز دارای مضامین پایه متنوعی هستند که می‌توانند برای ارائه برنامه درسی با رویکرد معنوی برای نیل به تربیت اجتماعی اسلامی به کار آیند. براساس این چارچوب، ویژگی‌های هر یک از عناصر اساسی برنامه درسی به گونه‌ای است که در نهایت یک فراگیر فعال، خلاق، اجتماعی و معنوی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و بومی را تربیت نمایند. به منظور آزمون اعتبار چارچوب پیشنهادی، ۴۵ نفر از متخصصان برنامه درسی به شیوه نمونه‌گیری تمام‌شماری و ۳۶۰ نفر از معلمان دوره ابتدایی استان گیلان به شیوه نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای به عنوان نمونه انتخاب شدند. برای گردآوری داده‌ها از پرسشنامه محقق‌ساخته استفاده شد که روایی آن توسط خبرگان و پایایی آن با ضریب آلفای کرونباخ (۰/۸۶) تعیین شد. برای تحلیل داده‌های پرسشنامه از آمار توصیفی (فراوانی و درصد) و آمار استنباطی (آزمون خی دو) استفاده شد. با توجه به یافته‌های پژوهش، چارچوب پیشنهادی برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی در حد مطلوب است و بین دیدگاه متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی در مورد اعتبار این الگو تفاوت معناداری وجود نداشت.

کلیدواژه‌ها: برنامه درسی، رویکرد معنوی، تربیت اجتماعی اسلامی، دوره ابتدایی.

مقدمه

معنویت یکی از نیازهای درونی انسان است که در قلبها، ذهنها و در آیینها، به‌ویژه در آیین‌های مذهبی وجود دارد (صمدی، ۱۳۸۵: ۱۰۳). از دیدگاه جانسون^۱ معنویت به عنوان یکی از ابعاد انسانی شامل آگاهی و خودشناسی می‌شود. معنویت نیاز فراتر رفتن از خود در زندگی روزمره و یکپارچه شدن با کسی غیر از خود است (جانسون، به نقل از غباری‌بناب و همکاران، ۱۳۸۶: ۱۲۸). معنویت، متضمن بالاترین سطوح زمینه‌های رشد شناختی، اخلاقی، عاطفی و فردی است. به سخن دیگر، معنویت خودش به‌تنهایی یک زمینه رشد است؛ یک نگرش است و نیازمند حداکثر تجربه‌های انسانی می‌باشد (صمدی، ۱۳۸۵: ۱۰۳). جنبش معنویت‌گرایی یک جریان فکری جدید و رو به رشد است که عرصه‌های مختلف زندگی را به‌ویژه در جهان غرب تحت تأثیر قرار داده است. از جمله عرصه‌هایی که از این جنبش متأثر شده، آموزش و پرورش است. در واقع، توجه به معنویت در آموزش و پرورش، توجه به هدف و معناست؛ یعنی فهم عمیق از هدف و معنای درس، کار و برنامه که از ماهیتی متعالی برخوردار باشد (اسلاتری^۲، ۲۰۰۶: ۹۲). از نظر میلر^۳ با وارد کردن معنویت در آموزش و پرورش می‌توان زندگی را به درون کلاس‌های بی‌روح و بی‌انرژی آورد و آموزش را عمیقاً با زندگی فراگیران منطبق ساخت. همچنین، می‌توان بین عوامل درونی و بیرونی، عقلانی و ذاتی، کمی و کیفی تعادل برقرار کرد. باید آموزشی را ارائه نمود که توأم با شادی و نشاط عمیق باشد. از طریق رفتن به سوی برنامه درسی معنوی و روحانی است که می‌توان تجربیات باارزش و بامعنایی را در اختیار دانش‌آموزان قرار داد. نتایج چنین برنامه درسی، همان دانش‌آموز با روح، معلم با روح، مدرسه و تغییرات با روح همراه با یک جامعه شاد و همدل، کارآمد و مهربان خواهد بود (میلر، به نقل از ایزدی، قادری و حسینی، ۱۳۹۳: ۳۷).

یکی از مشکلات و مسایل غامض در آموزش و پرورش، بی‌توجهی یا کم‌توجهی به معنویت است؛ چراکه روح و معنویت، آن‌طور که شایسته است به‌عنوان راهکار ساماندهی مدارس در نظر گرفته نمی‌شوند. در حقیقت، موضوع‌هایی همچون معنویت، عشق، اخلاق، هنر و زیبایی‌شناختی و پرورش روح در برنامه‌های درسی، اهمیتی کم‌تر از ریاضی، فیزیک، شیمی و تاریخ ندارند، زیرا انسان در محیط اجتماعی به‌سر می‌برد؛ پس معنویت مانند دیگر مفاهیم مهم زندگی تحت تأثیر عوامل و نیروهای محیطی و درونی ساخته می‌شود. معنویت شامل تمام مواردی می‌شود که هرکس برای تعریف وجود شخصی خود در اختیار دارد و دربرگیرنده تمام چیزهایی می‌شود که ظرفیتی برای انسان بودن و رسیدن به تعالی نیاز دارد؛ مانند روابط انسانی، عشق، سازندگی، هم‌نوع دوستی، فداکاری، ایمان و اعتقادات (ونسرو همکاران، به نقل از ایزدی و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۵).

حیطه برنامه درسی و تدریس، بستری مناسب برای پیاده کردن اندیشه‌های معنوی است. اصطلاح «برنامه درسی معنوی»^۵ مکملی برای برنامه‌های درسی مدارس تلقی می‌شود. برنامه درسی معنوی یک برنامه مارپیچی و غیرخطی است. برنامه درسی معنوی باید قلبها را بشکافد، عاطفه، احساس، عشق، نشاط و دلسوزی را در دانش‌آموزان رشد دهد و تقویت نماید و موانع و تضادهای بین قلب و روح را حل کند و کمک نماید که روح انسان‌ها نیز مانند عقلشان رشد کند. در آموزش و پرورش معنوی، عشق، همه چیز است؛ عشق به زیبایی و چرخه طبیعی زندگی، عشق به احساس طبیعی کودکان، عشق به حیوانات و ... ویژگی برنامه درسی معنوی این است که دانش‌آموزان در آن از درجه بالایی از احساس سلامتی، احترام متقابل، باز بودن، اعتماد و آزادی برخوردارند؛ از خطر نمی‌هراسند و در کلاس‌ها سؤال می‌پرسند و کشف می‌کنند. از دیگر ویژگی‌های برنامه درسی معنوی، رشد همه‌جانبه فرد، رشد عقل در پرتو روح و روان، تعادل محتوا و روش، ارزش‌مداری، توجه به سه رکن خداآگاهی، جهان‌آگاهی و خودآگاهی است (صافعی و شریفیان، ۱۳۸۷: ۴۳۷).

بنابراین، باید راه‌های دسترسی به آموزش را با معنویت آمیخته ساخت، زیرا با وارد کردن معنویت در آموزش و پرورش، کلاس درس به جایگاهی زنده و پرانرژی تبدیل می‌شود (میلر، ترجمه قورچیان، ۱۳۸۰: ۹۴). در همین راستا، برنامه درسی با

¹ - Johnson

² - Slattery

³ - Miller

⁴ - Wanser

⁵ - Spiritual Curriculum

رویکرد معنوی در برخی از ایالات کشور آمریکا در حال اجرا است که سبب جلب توجه بسیاری از مربیان تعلیم و تربیت، فیلسوفان و روان‌شناسان تربیتی در کشورهای گوناگون به این موضوع شده است تا بدان‌جا که پژوهش‌هایی را در زمینه این برنامه درسی انجام داده‌اند.

کلیفورد^۱ طی پژوهشی با عنوان «آموزش و پرورش اخلاقی و معنوی به‌عنوان بخش ذاتی برنامه درسی» به این نتیجه رسید که بین برنامه درسی اخلاقی و معنوی رابطه‌ای مثبت وجود دارد؛ به‌طوری‌که با اجرای برنامه درسی اخلاقی و معنوی در یک مدرسه ابتدایی در انگلستان، دانش‌آموزان توانستند توانایی حل و فصل منازعات، خودتنظیمی^۲، همدلی و نوع‌دوستی و مسئولیت‌پذیری را کسب نمایند (کلیفورد، ۲۰۱۳: ۲۶۸). همچنین، اجرای برنامه درسی معنوی روی دانش‌آموزان ۷ تا ۹ ساله انگلیسی نشان داد که استفاده از روش‌هایی مانند سکوت، تمرکز، معنایابی، پرسش‌کردن، بدیعه‌پردازی، به‌کارگیری تخیلات شخصی، برقراری ارتباط و به‌اشتراک‌گذاری اطلاعات مورد استفاده در کلاس درس، امکان برقراری ارتباط با دیگران و رشد معنوی را برای کودکان فراهم می‌آورد (ان‌جی،^۳ ۲۰۱۲: ۱۶۷). محققان مختلفی بر آموزش معنویت و اجرای برنامه درسی معنوی در مدارس تأکید نموده‌اند (میزانی،^۴ ۱۳۹۰؛ باغلی،^۵ ۱۳۸۹؛ بوومن^۶ و اسمال^۷ ۲۰۱۰). نتایج پژوهش‌های مختلف در این زمینه بیانگر آن است که معلمان خواسته یا ناخواسته در تربیت معنوی دانش‌آموزان نقش مهمی دارند و نحوه عملکرد و روش تدریس آنها در کلاس درس تأثیر فراوانی بر رشد معنوی دانش‌آموزان می‌گذارد (رایت^۸، ۱۹۹۶؛ ملکی،^۹ ۱۳۸۵). به‌منظور اجرای برنامه درسی معنوی در محیط‌های آموزشی شایسته است که از روش‌های تدریس فعال و تلفیق ارزش‌های معنوی و اخلاقی استفاده شود (کاظم^{۱۰} و یوسف^{۱۱}، ۲۰۱۴). به عبارت دیگر، ایجاد فضایی که دانش‌آموزان بتوانند به‌صورت مشارکتی به یادگیری بپردازند (لوویک^{۱۲}، ۲۰۱۰) و تجارب یادگیری خود در زمینه ارزش‌های معنوی، دینی و اخلاقی را با یکدیگر به اشتراک بگذارند (شعبانی،^{۱۳} ۱۳۸۸؛ زوهار^{۱۴} و مارشال^{۱۵}، ۲۰۰۰) و به‌ویژه استفاده از روش داستان‌گویی درباره چگونگی آفرینش و جهان هستی، در احیای بعد معنوی دانش‌آموزان بسیار اثرگذار هستند (کینگ^{۱۶}، ۲۰۱۰).

ضرورت توجه هرچه بیشتر به رشد معنوی کودکان در طول آموزش‌های دوران کودکی، به این دلیل است که حضور معنویت در تفکر، خلاقیت و تخیل کودکان به رسمیت شناخته شده است. به عبارت دیگر، نتایج پژوهش‌ها حاکی از آن است که کودکان می‌توانند معنویت را ابراز دارند. آنها در بازی‌های تخیلی خود در دوران کودکی می‌توانند قابلیت‌هایی مانند معناسازی و هویت‌یابی را که از ابعاد کلیدی معنویت در دوران کودکی هستند، بروز دهند (گودلیف^{۱۷}، ۲۰۱۳). به‌طور کلی، آموزش معنویت در مدارس می‌تواند موجب تقویت اراده، ایمان و خودکنترلی^{۱۸} در فراگیران شده (دافی^{۱۹}، ۲۰۰۹) و شرایط لازم را برای پرورش اخلاقی، معنوی و عقلانی دانش‌آموزان فراهم سازد (دانیلیوک^{۲۰} و همکاران، ۲۰۱۰).

1 - Clifford

2 - Self-regulatory

3 - Ng

4 - Bowman

5 - Smal

6 - Wright

7 - Kasim

8 - Yusoff

9 - Lovik

10 - Zohar 0

11 - Marshal 1

12 - King 2

13 - Goodliff 3

14 - Self-control 4

15 - Duffy 5

16 - Daniliuk 6

در راستای تلاش‌های جهانی برای ورود معنویت به برنامه‌های درسی مدارس، پژوهشی با عنوان «امکان‌سنجی اجرای برنامه درسی با رویکرد معنوی در دوره متوسطه» به این نتیجه رسید که امکانات مدارس برای اجرای برنامه درسی معنوی در سطح زیاد و دانش و مهارت دبیران در مقوله‌های هنر و زیبایی‌شناختی، اخلاق و روح و نگرش در مورد اخلاق در سطح بالاتر از متوسط ولی نگرش آنها در زمینه هنر و زیبایی‌شناختی و روح در حد کم‌تر از متوسط بود (ایزدی و همکاران، ۱۳۹۳: ۳۴). همچنین، در تحقیقی که با عنوان «رویکرد معنوی و برنامه‌ریزی درسی» توسط قاسم‌پور دهاقانی و نصرافهانی (۱۳۹۱: ۷۱) انجام شد، این نتیجه به دست آمد که اگرچه پرورش همه ابعاد وجودی متربیبان وظیفه نظام‌های تربیتی است، اما در نظام‌های آموزشی صرفاً به بعد عقلانی فراگیران توجه می‌شود و سایر ابعاد وجودی به‌ویژه بعد روحانی و معنوی مورد غفلت قرار می‌گیرد. این در حالی است که طبق نظر متخصصان، پرورش جنبه‌های معنوی در متربی برای یافتن خویشتن‌خویش، امری فوری و حیاتی است. برنامه درسی معنوی به معنی پرورش جنبه‌های معنوی انسان از طریق فرایند آموزش فقط مرکب از زمینه‌های موضوعی نیست، بلکه مبتنی بر زمینه‌های نمادی، زمانی و جهانی قابل تأمل است. این نوع برنامه درسی خواهان نیل به سطوح عالی آگاهی، معنی‌دار کردن زندگی و درک رابطه با وجود متعالی و تأثیرگذار بر زندگی است.

یارمحمدیان و همکاران (۱۳۹۱) در تحقیقی با عنوان «بررسی تطبیقی رویکردهای معنوی با توجه به مؤلفه‌های برنامه درسی در چند کشور جهان» به مطالعه برنامه درسی کشورهای از جمله استرالیا و ترکیه پرداختند که در زمینه تربیت معنوی دارای برنامه‌هایی بودند. نتایج به دست آمده حاکی از آن بود که بین اهداف، محتوا و روش‌های تدریس در کشورهای مورد مطالعه شباهت‌ها و تفاوت‌های قابل ملاحظه‌ای وجود دارد. شباهت‌ها بیشتر در اهداف و گه‌گاه در محتوا، اما تفاوت‌ها بیشتر در روش‌های تدریس گزارش شدند. همچنین، ایران‌نژاد (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «طراحی و تدوین چارچوب نظری مدل برنامه درسی معنوی در کتاب‌های درسی دینی دوره ابتدایی» مشخص شد که الگوی مناسب برنامه درسی معنوی برای دوره ابتدایی باید الگویی باشد که براساس چهار مؤلفه (جهان‌آگاهی، دیگرآگاهی، خودآگاهی و خداآگاهی) طراحی شود. از جمله اهداف برنامه درسی معنوی که براساس این چهار مؤلفه طراحی شود، این است که دانش‌آموز پس از گذراندن آموزش این برنامه بتواند رابطه بین انسان و طبیعت را توضیح دهد، ارتباط مؤثر را در زندگی خود به کار بندد، به احساسات و علایق خود پاسخ مثبت بدهد، نحوه برقراری ارتباط بین انسان و خدا را توضیح دهد. از جمله محتوای این برنامه درسی شامل ذکر نمونه‌هایی از قوانین حاکم بر طبیعت، چگونگی ارتباط مؤثر با دیگران، شناخت نقاط قوت و ضعف خود و چگونگی برقراری ارتباط با خدا می‌باشد. روش‌های تدریس مناسب در این برنامه درسی شامل روش سخنرانی، بحث گروهی، همیاری، ایفای نقش، حل مسأله، واحد کار و تفکر استقرایی است. روش‌های ارزشیابی نیز شیوه‌هایی مانند آزمون‌های شفاهی، کتبی و عملکردی را دربرمی‌گیرند.

با توجه به مطالبی که گفته شد، «برنامه‌های درسی نظام‌های تعلیم و تربیت می‌توانند بهترین موقعیت را برای تبلور و رشد معنویت در افراد فراهم سازند. برنامه درسی قلب نظام آموزشی است و می‌تواند زمینه، فرصت‌های مناسب، محتوا و نیز روش‌های مفیدی را برای پرورش و اعتلای وجود همه‌جانبه افراد تدارک کند. با این وجود، صاحب‌نظران حوزه برنامه درسی پس از ارزشیابی برنامه‌های درسی در گذشته به این نتیجه رسیدند که اغلب برنامه‌های طراحی شده نسبت به بعد اصلی وجود متربی بی‌توجه بوده‌اند» (قاسم‌پور دهاقانی و نصرافهانی، ۱۳۹۱: ۷۹). بر این اساس، متخصصان برنامه درسی باید از طراحی برنامه‌هایی که بعد مادی، چیرگی در شناخت بیرونی، آمادگی برای آینده‌ای نامطمئن و تحمل جهان بی‌دینی را تقویت می‌کنند، بپرهیزند. برای رشد معنویت باید برنامه درسی به هم پیوسته و آزادی‌بخش اخلاق کرد که از هیجان، پرسش، کوشش و مشارکت سرشار باشد و هدف در آن به جای محصول نهایی، بیشتر فرایندی کل‌نگرانه باشد (اسلاتری، ۱۹۸۹: ۱۹). «برنامه درسی معنوی به این معنی نیست که افرادی تربیت شوند که بدون منطبق باشند، بلکه هدف این است که علاوه بر منطبق و دلیل، به احساسی عمیق و پربارتر دست یابند» (قاسم‌پور دهاقانی و نصرافهانی، ۱۳۹۱: ۸۰).

^۱ - Interdependent and Emancipator

علی‌رغم هم‌پوشی درس مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی با شایستگی‌های پایه مندرج در سند برنامه درسی، در فرایند تدوین اهداف، محتوا، اجرا و ارزشیابی این درس، شاخص‌های برنامه درسی معنوی به‌وضوح دیده نمی‌شوند. این در حالی است که علاوه بر جنبه اجتماعی انسان، معنویت کیفیتی بنیادی و فطری برای انسان بودن شمرده شده و انسانیت انسان وابسته به وجود معنوی او است و بدین‌سان معنویت ریشه‌های تکاملی و زیست‌شناختی دارد (صمدی، ۱۳۸۵: ۱۰۳). با بررسی و مرور متون مربوط به برنامه درسی معنوی، پژوهش‌های مطلوبی در زمینه این برنامه در آموزش عالی و دوره متوسطه یافت شد، اما درباره برنامه درسی با رویکرد معنوی در دوره ابتدایی پژوهش‌های اندکی انجام شده است و حتی مطالعه و متن گزارش شده‌ای درباره برنامه درسی معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی کودکان در دوره ابتدایی یافت نشد و از آن‌جایی که مدارس و به‌ویژه دبستان‌ها نقش مهمی در توسعه مهارت‌های اجتماعی و تربیت معنوی و اسلامی دانش‌آموزان برعهده دارند و می‌توانند با آموزش موضوعات معنوی و اجتماعی و تثبیت هویت اجتماعی و فرهنگی دانش‌آموزان براساس آموزه‌های اسلامی و بومی، زمینه‌ساز ایجاد تحول اجتماعی و فرهنگی باشند، انجام این پژوهش ضرورت می‌یابد. لذا با توجه به این پژوهش‌ها و بیان مسأله ذکر شده، این پژوهش درصدد پاسخ‌گویی به سؤال‌های ذیل است:

۱. چارچوب پیشنهادی مناسب برای برنامه درسی با رویکرد معنوی جهت تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی چیست؟
۲. درجه اعتبار چارچوب پیشنهادی برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی از نظر متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی چگونه است؟

روش پژوهش

این پژوهش کاربردی و از نوع مطالعات زمینه‌ای است (نادری و سیف‌نراقی، ۱۳۹۴: ۳۸). هدف اساسی تحقیق زمینه‌ای بررسی افکار، عقاید و نظرها و تأیید، تعدیل و رد آنها و تولید اندیشه‌ها در زمینه مورد تحقیق است (فرمهمینی‌فراهانی، ۱۳۹۵: ۷۴). در این روش، انواع اسناد و مدارک یعنی متون و نوشتارهای منابع مرتبط با موضوع تحقیق به‌صورت تحلیلی مورد مطالعه قرار می‌گیرند. ابزار تحقیق فیش‌برداری بود که متناسب با اهداف و سؤال‌های تحقیق مورد استفاده قرار گرفت. در این راستا برای دستیابی به طیف وسیعی از متون علمی به جست‌وجوی کلیدواژه‌های برنامه درسی معنوی، مطالعات اجتماعی، تربیت اجتماعی، تربیت اسلامی، تربیت معنوی و دوره ابتدایی در پایگاه‌های داده‌ای مختلف همچون اس.آی.دی، ایران‌داک، مگ‌ایران، نورمگز، اریک، الزویر، امرالد و گوگل‌اسکولار پرداخته شد. اطلاعات فیش‌ها دسته‌بندی شده و سپس ذیل عنوان‌های مناسب آورده شدند. داده‌ها این پژوهش عمدتاً از طریق تحلیل مضمون به‌دست آمده است. تحلیل مضمون یکی از فنون تحلیلی مناسب در تحقیقات نظری است که داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی تبدیل می‌کند (مرزوقی و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۸۹). در این راستا، فرایند تحلیل مضمون برحسب روش تحلیل مضمون آتراید- استیرلینگ انجام شد که اساس طبقه‌بندی آن، جایگاه مضمون در شبکه مضامین است و کدگذاری به شیوه فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه صورت می‌گیرد (مرادی و همکاران، ۱۳۹۶). از طرفی برای شناسایی مضامین از روش استقرایی استفاده شده است که در این روش، فرایند کدگذاری داده‌ها بدون تلاش برای مطابقت دادن آن با چارچوب کدگذاری از قبل تهیه شده صورت می‌گیرد و تحلیل مضمون براساس داده‌ها انجام می‌شود (شریفی و همکاران، ۱۳۹۵). بنابراین، در گام نخست پس از گردآوری داده‌ها، از طریق مطالعه مبانی نظری، متن‌ها به‌طور مکرر مطالعه و بازنگری شد و فهرستی از کدهای اولیه به‌دست آمد. سپس، کدهای به‌دست آمده در طبقه‌های مشابه و منسجمی دسته‌بندی شده و شبکه مضامین به دفعات مورد تحلیل و بازبینی قرار گرفت. برای اعتباریابی داده‌های نظری، از روش همسوسازی نتایج حاصل از شبکه مضامین و تحلیل اسناد استفاده شد (مرزوقی و همکاران، ۱۳۹۶: ۳۸۵). پس از آن که مضامین برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی مشخص و دسته‌بندی شد، چارچوبی متناسب با ویژگی‌های اسلامی و بومی کشور تنظیم شد.

^۱ - Attride- Stirling

روش‌شناسی مطالعه در پاسخ به سؤال دوم پژوهش یعنی بررسی اعتبار چارچوب پیشنهادی از نظر متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی با استفاده از روش توصیفی-پیمایشی صورت گرفت. جامعه آماری پژوهش در مرحله کمی شامل ۴۵ متخصص برنامه درسی و ۸۶۴۱ معلم مشغول به تدریس در مدارس ابتدایی استان گیلان در سال تحصیلی ۹۵-۱۳۹۴ بود. به دلیل محدودیت در تعداد متخصصان برنامه درسی، همه آنها به شیوه نمونه‌گیری تمام‌شماری و ۳۶۰ معلم (۲۳۵ زن و ۱۲۵ مرد) براساس جدول کرجسی و مورگان با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای به عنوان نمونه پژوهش انتخاب شدند. برای جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه محقق‌ساخته استفاده شد. عبارات پرسشنامه براساس مطالعات نظری، تحلیل اسناد و منابع مرتبط با برنامه درسی معنوی و مضامین به‌دست آمده، تهیه و براساس طیف پنج درجه‌ای لیکرت (خیلی کم = ۱ تا خیلی زیاد = ۵) تنظیم شده است. این پرسشنامه دارای ۴۸ عبارت بود. پس از بررسی روایی صوری و محتوایی پرسشنامه توسط پنج نفر از استادان و متخصصان دانشگاهی عرصه برنامه درسی، به منظور تعیین پایایی در اختیار ۳۰ نفر از متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی (۱۵ متخصص و ۱۵ معلم) قرار گرفت و ضریب آلفای کرونباخ محاسبه شد که میزان آن ۰/۸۶ تعیین شد. در نهایت پرسشنامه‌ای طراحی و تدوین شد که ضمن داشتن صراحت و عینی بودن، دارای معنای واحد و مشترک برای تمام پاسخ‌گویان بود. برای تجزیه و تحلیل داده‌های پرسشنامه از آمار توصیفی (فراوانی و درصد) و آمار استنباطی (آزمون خی‌دو) در سطح معناداری $\alpha=0/05$ در نرم‌افزار آماری SPSS22 استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

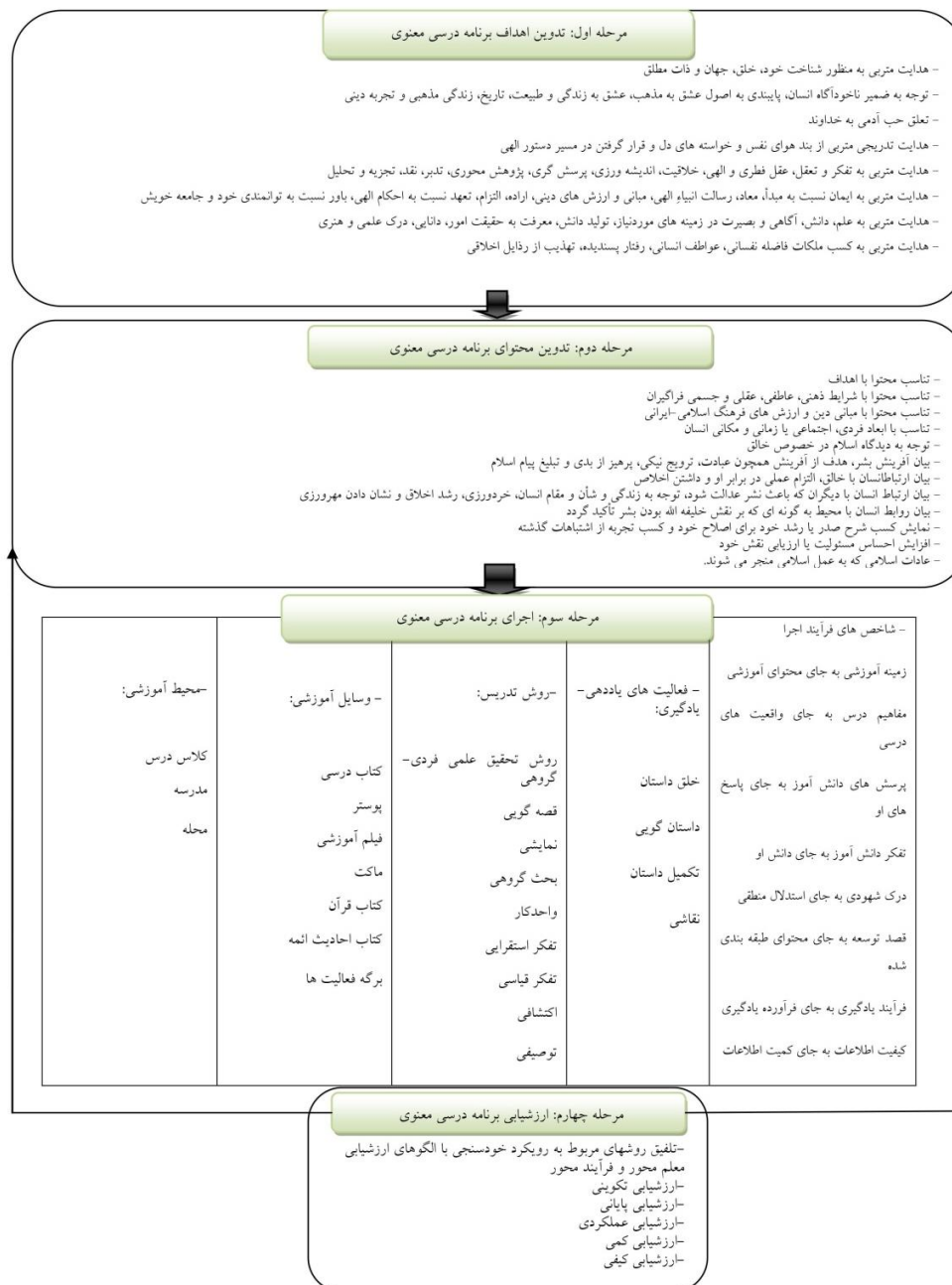
به منظور بررسی عناصر لازم برای ارائه چارچوب پیشنهادی برنامه درسی با رویکرد معنوی جهت نیل به تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی، داده‌های حاصل از مطالعه مبانی نظری گردآوری شد و برای تحلیل این داده‌ها از فن تحلیل مضمون و تشکیل شبکه مضامین آتراید- استیرلینگ استفاده شد. شبکه مضامین براساس روندی مشخص، پایین‌ترین سطح قضایای پدیده را از متن بیرون می‌کشد (مضامین پایه)؛ سپس با دسته‌بندی این مضامین پایه و تلخیص آنها به اصول مجردتر و انتزاعی‌تر دست می‌یابد (مضامین سازمان‌دهنده)؛ در گام سوم این مضامین عالی در قالب استعاره‌های اساسی گنجانده شده و به‌صورت مضامین حاکم بر کل متن در می‌آیند (مضامین فراگیر). سپس این مضامین به‌صورت نقشه‌های شبکه تارنما، رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آنها نشان داده می‌شود (درخشه، افتخاری و ردادی، ۱۳۹۴: ۵۵). در مورد سؤال اول تحقیق در زمینه شناسایی مهم‌ترین ویژگی‌های عناصر برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی، در گام اول داده‌ها از طریق مطالعه دقیق و مکرر متون مکتوب و غیرمکتوب مرتبط با موضوع تحقیق، گردآوری شد. در این مرحله کدهای اولیه شناسایی شد. در گام‌های بعدی کدهای به‌دست آمده در گروه‌های مشابه و منسجمی دسته‌بندی شده و شبکه مضامین چندین بار تحلیل و بازبینی شد. به عبارت دیگر، کدگذاری در سه مرحله شامل کدگذاری مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده یا محوری و مضامین فراگیر انجام گرفت. فهرست‌بندی و سپس گروه‌بندی مضامین و مفاهیم مشابه انجام شد. در نهایت برای ارائه چارچوب پیشنهادی برنامه درسی با رویکرد معنوی به منظور تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی به عنوان مضمون فراگیر، هفت مضمون سازمان‌دهنده و ۴۸ مضمون پایه شناسایی و شبکه مضامین استخراج شد. مرحله اول تا سوم کدگذاری پژوهش در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: مراحل کدگذاری و شناسایی مضامین پایه، سازمان دهنده و فراگیر

مضمون فراگیر	مضمون سازمان دهنده	مضامین پایه
برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی	هدف	۱. هدایت تربی به منظور شناخت خود، خلق، جهان و ذات مطلق؛ ۲. توجه به ضمیر ناخودآگاه انسان، پایبندی به اصول عشق به مذهب، عشق به زندگی و طبیعت، تاریخ، زندگی مذهبی و تجربه دینی؛ ۳. تعلق حب آدمی به خداوند؛ ۴. هدایت تدریجی تربی از بند هوای نفس و خواسته‌های دل و قرار گرفتن در مسیر دستور الهی؛ ۵. هدایت تربی به تفکر و تعقل، عقل فطری و الهی، خلاقیت، اندیشه‌ورزی، پرسشگری، پژوهش محوری، تدبیر، نقد، تجزیه و تحلیل؛ ۶. هدایت تربی به ایمان نسبت به مبدأ، معاد، رسالت انبیاء الهی، مبانی و ارزش‌های دینی، اراده، التزام، تعهد نسبت به احکام الهی، باور نسبت به توانمندی خود و جامعه خویش؛ ۷. هدایت تربی به علم، دانش، آگاهی و بصیرت در زمینه‌های مورد نیاز، تولید دانش، معرفت به حقیقت امور، دانایی، درک علمی و هنری؛ ۸. هدایت تربی به کسب ملکات فاضله نفسانی، عواطف انسانی، رفتار پسندیده، تهذیب از رذایل اخلاقی.
	محتوا	۱. تناسب محتوا با اهداف؛ ۲. تناسب محتوا با شرایط ذهنی، عاطفی، عقلی و جسمی فراگیران؛ ۳. تناسب محتوا با مبانی دین و ارزش‌های فرهنگ اسلامی- ایرانی؛ ۴. تناسب با ابعاد فردی، اجتماعی یا زمانی و مکانی انسان؛ ۵. توجه به دیدگاه اسلام در خصوص خالق؛ ۶. بیان آفرینش بشر هدف از آفرینش همچون عبادت، ترویج نیکی، پرهیز از بدی و تبلیغ پیام اسلام؛ ۷. بیان ارتباط انسان با خالق، التزام عملی در برابر او و داشتن اخلاص؛ ۸. بیان ارتباط انسان با دیگران که باعث نشر عدالت شود، توجه به زندگی و شأن و مقام انسان، خردورزی، رشد اخلاق و نشان دادن مهرورزی؛ ۹. بیان روابط انسان با محیط به گونه‌ای که بر نقش خلیفه‌الله بودن بشر تأکید گردد؛ ۱۰. نمایش کسب شرح صدر یا رشد خود برای اصلاح خویش و کسب تجربه از اشتباهات گذشته؛ ۱۱. افزایش احساس مسئولیت یا ارزیابی نقش خود؛ ۱۲. عادات اسلامی که به عمل اسلامی منجر شوند.
	راهبردهای یاددهی- یادگیری	۱. روش تحقیق علمی فردی و گروهی؛ ۲. قصه‌گویی؛ ۳. نمایش؛ ۴. بحث گروهی؛ ۵. واحد کار؛ ۶. اکتشافی؛ ۷. تفکر استقرایی؛ ۸. تفکر قیاسی؛ ۹. توصیفی؛ ۱۰. ادراک شهودی
	فعالیت‌های یاددهی- یادگیری	۱. خلق داستان؛ ۲. داستان‌گویی؛ ۳. تکمیل داستان؛ ۴. نقاشی
	مواد و منابع آموزشی	۱. کتاب درسی؛ ۲. پوستر؛ ۳. فیلم آموزشی؛ ۴. ماکت؛ ۵. قرآن کریم؛ ۶. احادیث پیامبر اکرم (ص) و ائمه اطهار (ع)؛ ۷. برگه فعالیت‌ها
	محیط یادگیری	۱. کلاس درس؛ ۲. مدرسه؛ ۳. محله
	ارزشیابی	۱. تلفیق روش‌های مربوط به رویکرد خودسنجی با شیوه‌های ارزشیابی معلم محور و فرایندمحور؛ ۲. ارزشیابی تکوینی؛ ۳. ارزشیابی پایانی؛ ۴. ارزشیابی عملکردی؛ ۵. ارزشیابی کمی؛ ۶. ارزشیابی کیفی

همان‌طور که در جدول ۱ مشاهده می‌شود، برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی (مضمون فراگیر) دارای ابعادی چون هدف، محتوا، راهبردهای یاددهی- یادگیری، فعالیت‌های یاددهی- یادگیری، مواد و منابع آموزشی، محیط یادگیری و ارزشیابی به‌عنوان مضامین سازمان‌دهنده است که هر یک از این موارد نیز دارای ابعاد مختلفی به‌عنوان مضامین پایه هستند. این ابعاد در قالب شکل ۱ نشان داده شده است. مراجعه به مبانی نظری و پژوهشی نشان می‌دهد

که مضامین سازمان‌دهنده و پایه برآمده از چارچوب تحلیل مضمون با مبانی نظری و پیشینه‌های پژوهشی هم‌سو است. هم‌سوسازی داده‌های مستخرج از مبانی نظری و پیشینه‌های پژوهش در خصوص هر یک از عناصر برنامه درسی با رویکرد معنوی در جدول ۲ نشان داده شده است.

جدول ۲: هم‌سوسازی داده‌های مستخرج از منابع داخلی و خارجی

منابع خارجی	منابع داخلی	عناصر برنامه درسی
کاتیمانی ^۱ (۲۰۱۲)، کاظم و یوسف (۲۰۱۴)، گودلیف (۲۰۱۳)، تانانگ ^۲ (۲۰۱۲)، بیندر ^۳ (۲۰۱۱)، دانلیوک و همکاران (۲۰۱۰)، کینگ (۲۰۱۰)، لئوپولد ^۴ و جونبو ^۵ (۲۰۰۸)، دافی (۲۰۰۹)، هیم‌بروک ^۶ (۲۰۰۴)، فابریکاتور ^۷ و فنزل ^۸ (۲۰۰۰)	قاسم‌پوردهاقانی و نصراصفهانی (۱۳۹۰)، محمدی و همکاران (۱۳۹۵)، قاسم‌پور و همکاران (۱۳۹۵)، معروفی و کرمی (۱۳۹۲)، بیاتی و همکاران (۱۳۹۶)، ایزدی و همکاران (۱۳۹۳)، نوریان و باغدارنیا (۱۳۹۴)، ایران‌نژاد (۱۳۹۱)، نجفی و همکاران (۱۳۹۴)، یارمحمدیان و همکاران (۱۳۹۱)، میزانی (۱۳۹۰)، خالق‌خواه و مسعودی (۱۳۸۹)، میرلوحی (۱۳۹۳)، معلمی و همکاران (۱۳۸۹)، یعقوبی (۱۳۸۸)، ملکی (۱۳۸۵)	هدف
کاتیمانی (۲۰۱۲)، لوچتی ^۹ و همکاران (۲۰۱۲)، کاظم و یوسف (۲۰۱۴)، گودلیف (۲۰۱۳)، دانلیوک و همکاران (۲۰۱۰)، هیم‌بروک (۲۰۰۴)	قاسم‌پوردهاقانی و نصراصفهانی (۱۳۹۰)، محمدی و همکاران (۱۳۹۵)، نجفی و همکاران (۱۳۹۴)، امینی و همکاران (۱۳۹۳)، میرزاخانی (۱۳۹۱)، یارمحمدیان و همکاران (۱۳۹۱)، ایران‌نژاد (۱۳۹۱)، معصومی‌نژاد (۱۳۹۱)، خالق‌خواه و مسعودی (۱۳۸۹)، شعبانی (۱۳۸۸)، ملکی (۱۳۸۵)	محتوا
کاظم و یوسف (۲۰۱۴)، بیندر (۲۰۱۱)، لوویک (۲۰۱۰)، المحمود ^۱ و همکاران (۲۰۱۷)، کیت ^۱ و همکاران (۲۰۱۰)، کالتادو آگویار ^۲ و همکاران (۲۰۱۶)، کالدیرا ^۳ و همکاران (۲۰۱۶)، بوومن و اسمال (۲۰۱۰)، کینگ (۲۰۱۰)، لئوپولد و جونبو (۲۰۰۸)، لیندهولم ^۴ و آستین ^۵ (۲۰۰۸)، رایت (۱۹۹۶)	قاسم‌پوردهاقانی و نصراصفهانی (۱۳۹۰)، محمدی و همکاران (۱۳۹۵)، قاسم‌پور و همکاران (۱۳۹۵)، موسوی و همکاران (۱۳۹۳)، امینی و همکاران (۱۳۹۳)، میرزاخانی (۱۳۹۱)، یارمحمدیان و همکاران (۱۳۹۱)، ایران‌نژاد (۱۳۹۱)، میزانی (۱۳۹۰)، قادری و همکاران (۱۳۹۰)، خالق‌خواه و مسعودی (۱۳۸۹)، شعبانی (۱۳۸۸)، ملکی (۱۳۸۵)	راهبردهای یاددهی-یادگیری

1 - Kattimani

2 - Thathong

3 - Binder

4 - Leopold

5 - Juniu

6 - Heim Brock

7 - Fabricator

8 - Fenzel

9 - Lucchetti

1 - AlMahmoud 0

1 - Kate 1

1 - Colletta de Aguiar 2

1 - Caldeira 3

1 - Lindholm 4

1 - Astin 5

فعالیت‌های یاددهی-یادگیری	شعبانی (۱۳۸۸)، لیاقتدار و همکاران (۱۳۹۵)، قاسم‌پور و همکاران (۱۳۹۵)، قاسم‌پوردهاقانی و نصراصفهانی (۱۳۹۰)، هدایتی و همکاران (۱۳۹۵)	کاظم و یوسف (۲۰۱۴)، گودلیف (۲۰۱۳)، سسرو ^۱ و پرات ^۲ (۲۰۱۱)، لوویک (۲۰۱۰)، بوومن و اسمال (۲۰۱۰)، لثوپولد و جونبو (۲۰۰۸)، لیندهولم و آستین (۲۰۰۸)
مواد و منابع آموزشی	امینی و همکاران (۱۳۹۳)، معصومی‌نژاد (۱۳۹۱)، ادیب‌منش و همکاران (۱۳۹۶)	کینگ (۲۰۱۰)، رک ^۳ (۲۰۱۲)
محیط یادگیری	میزانی (۱۳۹۰)، ملکی (۱۳۸۵)، محمدی و همکاران (۱۳۹۵)، ایزدی و همکاران (۱۳۹۳)، قاسم‌پور و همکاران (۱۳۹۵)، موسوی و همکاران (۱۳۹۳)، قاسم‌پوردهاقانی و نصراصفهانی (۱۳۹۰)	تاتانگ (۲۰۱۲)، رایت (۱۹۹۶)، تریپتی ^۴ و دودانی ^۵ (۲۰۱۳)
ارزشیابی	میرزاخانی (۱۳۹۱)، ایران‌نژاد (۱۳۹۱)، میزانی (۱۳۹۰)، قاسم‌پوردهاقانی و نصراصفهانی (۱۳۹۰)، محمدی و همکاران (۱۳۹۵)، قاسم‌پور و همکاران (۱۳۹۵)	آناندراجاه ^۶ و میشل ^۷ (۲۰۰۷)، هاربینسون ^۸ و بل ^۹ (۲۰۱۵)، المحمود و همکاران (۲۰۱۷)

در مورد سؤال دوم تحقیق در زمینه درجه اعتبار چارچوب پیشنهادی از نظر متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی، درجه کلی اعتبار چارچوب از نظر دو گروه بیش از ۷۵ درصد تعیین گردید. در جدول ۳ شاخص‌های توصیفی (فراوانی و درصد) پاسخ‌ها و نتایج آزمون‌های دو به منظور بررسی تفاوت بین میزان مطلوب بودن ویژگی‌های عناصر برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی-اسلامی در دوره ابتدایی نشان داده شده است.

جدول ۳: شاخص‌های توصیفی و نتایج آزمون‌های دو جهت بررسی تفاوت بین عناصر برنامه درسی با رویکرد

معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی از دیدگاه متخصصان و معلمان

نتیجه‌گیری	سطح احتمال خط‌پذیری	درجه آزادی	مقدار آماره مجذور خی	خیلی زیاد		زیاد		متوسط		کم		خیلی کم	گروه‌ها	عناصر برنامه درسی
				درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی			
عدم تفاوت معنادار	/۱۰۱ ۰	۴	/۷۶ ۷	۴۴	۱۵۸	۵۰	۱۸۱	۵	۱۷	۱	۳	۰	۱	معلمان
				۶۴	۲۹	۲۵	۱۱	۷	۳	۲	۱	۲	۱	متخصصان

1 - Cecero

2 - Prout

3 - Reck

4 - Tripathy

5 - Dudani

6 - Anandarajah

7 - Mitchell

8 - Harbinson

9 - Bell

معلمان	۴	۱	۲۱	۶	۱۰	۳	۱۵۹	۴۴	۱۶۶	۴۶	معنوی				
											متخصصان	معلمان			
۱	۲	۱	۲	۲	۵	۱۱	۱۴	۳۱	۲۴	۵۴	۱۷۸	۴	۸	۱۰۶۷	۰
۱	۰	۱۲	۳	۴۳	۱۲	۱۱۹	۳۳	۱۸۵	۵۲	۱۶۶	۱۷۵	۴	۲	۱۶۰۰	۰
۱	۲	۱	۲	۲	۵	۱۱	۷	۳۱	۶۹	۱۶۶	۱۷۵	۴	۲	۱۶۰۰	۰
۹	۲	۱۴	۴	۶۹	۱۹	۱۲۹	۳۶	۱۳۹	۳۹	۱۳۹	۱۴۳	۴	۴	۱۳۵۱	۰
۱	۲	۴	۹	۹	۵	۱۱	۸	۲۷	۶۰	۱۳۹	۱۴۳	۴	۴	۱۳۵۱	۰

براساس جدول ۳ در سه حیطه هدف، محتوا و اجرای برنامه درسی با رویکرد معنوی بیش از ۸۵ درصد معلمان و متخصصان گزینه‌های زیاد و خیلی زیاد و در حیطه ارزشیابی بیش از ۷۵ درصد آنان گزینه‌های زیاد و خیلی زیاد را انتخاب کرده‌اند. همچنین، مقدار χ^2 محاسبه شده در سطح خطاپذیری ۵ درصد و با درجه آزادی ۴، از مقدار χ^2 جدول (۹/۴۹) کوچک‌تر است. بنابراین، فرض متفاوت بودن دو توزیع با احتمال ۹۵ درصد اطمینان رد می‌شود. این بدان معنی است که بین دیدگاه متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی در مورد ویژگی‌های عناصر برنامه درسی با رویکرد معنوی تفاوت آماری معناداری وجود ندارد.

بحث و نتیجه‌گیری

درباره سؤال اول پژوهش، نتایج پژوهش حاکی است که برای ارائه چارچوب برنامه درسی با رویکرد معنوی به منظور تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی باید به عناصر مختلف برنامه درسی همچون هدف، محتوا، راهبردهای یاددهی-یادگیری، فعالیت‌های یاددهی-یادگیری، محیط یادگیری، مواد و منابع آموزشی و روش ارزشیابی توجه کرد. در این رویکرد، برنامه‌ریزی با توجه به اهداف متعالی مثل شناخت خود، خدا، جهان و خلق و ایجاد حبّ آدمی به خداوند صورت می‌گیرد. هدف این برنامه درسی برآورده کردن نیاز یادگیرندگان و جامعه در زمینه کسب فضایل انسانی و پرهیز از ردایلی اخلاقی است که با قرار گرفتن در مسیر فرامین و دستورات الهی و به کار گرفتن توانایی تفکر و تعقل و تدبیر محقق می‌گردد. در انتخاب و سازماندهی محتوا در برنامه درسی مبتنی بر رویکرد معنوی، تناسب محتوا با اهداف این برنامه درسی و مطابقت محتوا با ویژگی‌های ذهنی، عاطفی، عقلی و جسمی دانش‌آموزان، پرداختن به موضوعاتی همچون مبانی دینی و اسلامی، تشریح هدف از آفرینش انسان و جهان، عدالت‌محوری و ترویج نیکی و پرهیز از بدی در تربیت اجتماعی اسلامی فراگیران نقش مهمی ایفا می‌کند. یافته‌های پژوهش، راهبردهای یاددهی-یادگیری مبتنی بر تدریس فعال و دانش‌آموزمحور از جمله روش‌های بحث گروهی، تحقیق علمی به صورت فردی و گروهی، اکتشافی، ادراک شهودی، تفکر قیاسی و استقرایی و راهبردهای مناسب با ویژگی‌ها و علاقه‌مندی‌های دانش‌آموزان دوره ابتدایی مانند قصه‌گویی و نمایش را نشان داد. در راستای تحقق اهداف برنامه درسی با رویکرد معنوی، می‌توان از فعالیت‌های یاددهی-یادگیری متنوع و متناسب با توانایی درک و فهم دانش‌آموزان همچون داستان و نقاشی استفاده کرد. با توجه به متمرکز بودن نظام آموزش و پرورش کشور، کتاب درسی به عنوان مهم‌ترین منبع آموزشی در دسترس معلمان و دانش‌آموزان معرفی شده است. علاوه بر آن، می‌توان در راستای رشد بعد معنوی دانش‌آموزان از نصب پوستر با تصاویر و گفتارها و نمودهای دینی و مذهبی در حیطه تعاملات اجتماعی مسلمانان و اقوام مختلف، پخش فیلم‌های آموزشی و ساخت ماکت با موضوعات معنوی و اجتماعی و به‌ویژه قرآن کریم و احادیث و روایات پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) در زمینه پرورش بعد معنوی و اجتماعی فراگیران بهره‌مند شد. در برنامه درسی با رویکرد معنوی، محیط یادگیری محدود به فضای کلاس درس و مدرسه نیست، بلکه به دلیل ماهیت اجتماعی انسان و امکان انجام بسیاری از فعالیت‌های اجتماعی

به صورت گروهی در مساجد و پایگاه‌های بسیج محله‌ها و در نتیجه نقش کلیدی این محیط‌ها در پرورش ابعاد معنوی و اجتماعی افراد، حتی محیط‌های بیرون از فضای مدرسه در رشد هویت اجتماعی اسلامی دانش‌آموزان نقش دارند و پاسخ‌گوی رشد معنوی در دانش‌آموزان هستند. در ارزشیابی به دانش‌آموزان فرصت‌های متفاوت داده می‌شود تا به شیوه‌های مختلف، یادگیری خود را نشان دهند. در واقع، هم فرایند ارزشیابی و هم فراورده آن مهم تلقی می‌شود. از آن‌جا که موفقیت در این برنامه درسی براساس تعالی فرد و اکتساب معرفت و شهود سنجیده می‌شود، از روش‌های مختلف ارزشیابی مانند تلفیق ارزشیابی معلم‌محور و فرایند‌محور، ارزشیابی تکوینی و پایانی، ارزشیابی کمی و کیفی و ارزشیابی عملکردی استفاده می‌شود و از همه مهم‌تر خودارزیابی است که نقطه نهایی ارزشیابی در این برنامه درسی محسوب می‌شود و به صورت پویا، مستمر و همیشگی وجود دارد.

نتایج این پژوهش با نظر صاحب‌نظران بسیاری همچون قاسم‌پوردهاقانی و نصراصفهانی (۱۳۹۰)، محمدی و همکاران (۱۳۹۵)، قاسم‌پور و همکاران (۱۳۹۵)، معروفی و همکاران (۱۳۹۲)، ایزدی و همکاران (۱۳۹۳)، ایران‌نژاد (۱۳۹۱)، نجفی و همکاران (۱۳۹۴)، یارمحمدیان و همکاران (۱۳۹۱)، میزانی (۱۳۹۰)، خالق‌خواه و مسعودی (۱۳۸۹)، ملکی (۱۳۸۵)، کاظم و یوسف (۲۰۱۴)، گودلیف (۲۰۱۳)، دانیلیوک و همکاران (۲۰۱۰)، کینگ (۲۰۱۰)، لیندهولم و آستین (۲۰۰۸)، بیندر (۲۰۱۱)، المحمود و همکاران (۲۰۱۷) و تریپتی و دودانی (۲۰۱۳) هم‌سو است. این پژوهشگران در مطالعات روشمند خود درباره معنویت و تعلیم و تربیت، یافته‌هایی هم‌سو با این پژوهش ارائه کرده‌اند. همان‌طور که دریافت شد، هدف، محتوا، اجرا (راهبردهای یاددهی-یادگیری، فعالیت‌های یاددهی-یادگیری، مواد و منابع آموزشی، محیط یادگیری) و ارزشیابی از عناصر اصلی در فرایند برنامه‌ریزی درسی با رویکرد معنوی برای نیل به تربیت اجتماعی اسلامی در دوره ابتدایی است که در این راستا لازم است دست‌اندرکاران آموزش و پرورش و به‌ویژه متخصصان برنامه درسی، مؤلفان کتاب‌های درسی و معلمان به عنوان مجریان اصلی برنامه‌های درسی در کلاس درس آگاهی بیشتری در مورد جزئیات برنامه درسی با رویکرد معنوی کسب کرده و در اختیار دانش‌آموزان قرار دهند. در این راستا، بیندر (۲۰۱۱) معتقد است که رویکرد معنوی موجب ایجاد تحول اساسی در فرایندهای یاددهی-یادگیری در مدارس شده و همه ذی‌نفعان (دانش‌آموزان، معلمان، معاونان، مدیران، مشاوران مدرسه، متخصصان برنامه درسی، مؤلفان کتاب‌های درسی و حتی والدین) را نیز کاملاً درگیر می‌سازد. به همین دلیل، رشد و پرورش معنویت و سوادآموزی معنوی دانش‌آموزان باید به عنوان یک اولویت اساسی در برنامه‌های درسی مدارس ابتدایی مورد توجه قرار گیرد. همچنین، پرورش بعد معنوی از این نظر اهمیت دارد که دانش‌آموزان می‌آموزند که در محیط کلاس درس و در تعامل با همکلاسی‌ها و معلم خود با احترام برخورد کنند، انتقادپذیر باشند، تمایل شنیدن آرا و نظرات متفاوت و حتی متضاد یا مخالف با آراء خود را کسب کنند، در سختی‌های تحصیلی و زندگی به خدا توکل کنند و از او یاری بخواهند، افرادی صادق، خوش‌قلب و دلسوز باشند، توانایی‌های تفکر، خلاقیت و تخیل را که موهبتی الهی هستند به‌طور صحیح و شایسته به کار گیرند، به اصول و ارزش‌های اخلاقی و انسانی احترام بگذارند، سعه‌صدر داشته باشند، از ردای اخلاقی فاصله بگیرند و خود را به فضایل اخلاقی آراسته نمایند، اعمال و رفتار خود را به‌طور مداوم مورد بازنگری و ارزشیابی قرار دهند، خود را جزئی از جهان آفرینش بدانند و برای هرچه زیباتر و آبادتر شدن آن، آگاهانه و مجدانه بکوشند و استعدادها و توانمندی‌های خود را در مسیر خدمت به جامعه به کار گیرند. پرورش بعد معنوی دانش‌آموزان در محیط آموزشی مدرسه زمینه انتقال آموخته‌های اجتماعی اسلامی را به محیط خارج از مدرسه فراهم کرده و موجب شکل‌گیری زندگی جمعی مبتنی بر معنویت و تعالیم اسلامی در جامعه می‌شود.

لذا با توجه به نتیجه پژوهش پیشنهاد می‌شود که در دوره کارشناسی و تحصیلات تکمیلی رشته علوم تربیتی درسی با عنوان «برنامه درسی معنوی» گنجانده شود تا آگاهی مدیران و معلمان مدارس ابتدایی از عناصر برنامه درسی معنوی و بهره‌گیری از آن برای تربیت معنوی کودکان غنای بیشتری یابد. همچنین، به متولیان برنامه درسی پیشنهاد می‌شود که برای ارتقای بعد معنویت در تعاملات اجتماعی دانش‌آموزان، افزایش آگاهی، دانش، مهارت و بهبود نگرش دانش‌آموزان مبتنی بر تعالیم اسلام در برنامه‌های درسی مختلف به‌ویژه درس مطالعات اجتماعی را مدنظر قرار دهند. علاوه بر این، تربیت اجتماعی اسلامی دانش‌آموزان دوره ابتدایی مستلزم توجه جدی مسئولان نظام آموزش و پرورش به تدارک دیدن امکانات گوناگون و

محیط آموزشی مناسب همچون تجهیز کتابخانه مدارس به کتاب‌ها و نشریه‌هایی با موضوع معنویت و برگزاری کلاس‌های فوق برنامه و جشن‌ها و آیین‌ها و مراسم دینی و مذهبی با مشارکت جمعی دانش‌آموزان می‌باشد.

در زمینه سؤال دوم پژوهش، یافته‌های کمی این پژوهش نشان داد که در مجموع چارچوب پیشنهادی با ۷۵ درصد مورد تأیید نهایی متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی قرار گرفته است. داده‌های آماری نشان داد که بین نظر متخصصان برنامه درسی و معلمان دوره ابتدایی در خصوص مطلوب بودن چارچوب پیشنهادی برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی دانش‌آموزان در دوره ابتدایی تفاوت معناداری وجود ندارد. از آن‌جا که در بررسی‌های صورت گرفته توسط محققان این پژوهش، مطالعه‌ای که به‌طور مشخص در خصوص چارچوب برنامه درسی با رویکرد معنوی برای تربیت اجتماعی اسلامی دوره ابتدایی در کشور انجام گرفته باشد، به چشم نیامد؛ چارچوب پیشنهادی پژوهش حاضر می‌تواند به عنوان مبنایی برای پژوهش‌های آینده در نظر گرفته شود و با انجام پژوهش‌های میدانی بیشتر، مورد توسعه و تکمیل قرار گیرد و در نهایت الگوی مطلوب برای برنامه درسی مبتنی بر معنویت به منظور تربیت اجتماعی اسلامی در مدارس ابتدایی کشور اجرا شود تا دانش‌آموزان بتوانند ضمن کسب نگرش‌های معنوی و اسلامی، رفتارهای اجتماعی مسالمت‌آمیز و مشارکت‌جویانه را در جامعه بروز دهند.

منابع

- ادیب‌منش، مرزبان؛ لیاقتدار، محمدجواد؛ نصرافهانی، احمدرضا (۱۳۹۶). بررسی توان اجرایی برنامه درسی معنوی در دانشگاه فرهنگیان از دیدگاه مدیران و استادان. پژوهش در مسایل تعلیم و تربیت اسلامی، س ۲۵، ش ۳۶: ۱۰۱-۱۳۴.
- امینی، محمد؛ تمنایی‌فر، محمدرضا؛ نژاد، آسیه (۱۳۹۳). تحلیل جایگاه هوش معنوی در میان مجریان و دریافت‌کنندگان کتاب درسی دین و زندگی. پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، س ۱۵، ش ۱۶: ۹۵-۱۰۹.
- ایران‌نژاد، پریسا (۱۳۹۱). طراحی چارچوب نظری مدل برنامه درسی معنوی در کتاب‌های درسی دینی دوره ابتدایی. فصلنامه علوم رفتاری، دوره ۴، ش ۱۳: ۳۵-۵۳.
- ایزدی، صمد؛ قادری، مصطفی؛ حسینی، فاطمه (۱۳۹۳). امکان‌سنجی اجرای برنامه درسی با رویکرد معنوی در دوره متوسطه. فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، س ۱۱، ش ۱۴: ۳۴-۵۰.
- باغکلی، حسین (۱۳۸۹). مروری بر رویکردهای معنوی متفکران غربی به تربیت معنوی انسان. چکیده مقالات اولین همایش انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران، دانشگاه تربیت مدرس، ناشر: انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران.
- بیاتی، مهدی؛ هاشمی‌مقدم، سید شمس‌الدین؛ فقیهی، علیرضا (۱۳۹۶). طراحی و اعتبارسنجی مدل تربیت معنوی و اخلاقی کودکان پیش دبستانی، پژوهش‌های اخلاقی، سال ۸، شماره ۱: ۱۶۷-۱۹۴.
- خالق‌خواه، علی؛ مسعودی، جهانگیر (۱۳۸۹). رویکرد تربیت دینی با توجه به دو مؤلفه عقل‌محوری و ایمان‌محوری. مجله مطالعات تربیتی و روان‌شناسی، دوره ۱۱، ش ۲: ۱۲۱-۱۴۴.
- درخشه، جلال؛ افتخاری، اصغر؛ رادادی، محسن (۱۳۹۴). تحلیل مضمونی اعتماد در اندیشه آیت‌الله خامنه‌ای. جستارهای سیاسی معاصر، س ۶، ش ۳: ۵۳-۷۲.
- شریفی، مهدی؛ کریمی، فریبا؛ سعیدیان، نرگس (۱۳۹۵). بررسی مؤلفه‌های آموزش عالی فراملی در آموزش عالی ایران. فصلنامه پژوهش‌نامه تربیتی، س ۱۱، ش ۴۸: ۳۷-۷۰.
- شعبانی، زهرا (۱۳۸۸). بررسی تطبیقی برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی دوره ابتدایی در ایران و چند کشور جهان. فصلنامه تعلیم و تربیت، ش ۸۳: ۱۱۹-۱۶۶.
- صافعی، فخری؛ شریفیان، لیلیا (۱۳۸۷). برنامه درسی ملی در آموزش و پرورش جهانی، فرایندهای جهانی شدن و قلمروهای اصلی برنامه‌درسی: تغییرات و فرصت‌ها. مرکز تحقیق مطالعات آموزشی، ص ۴۲۵-۴۲۷.
- صمدی، پروین (۱۳۸۵). هوش معنوی. اندیشه‌های نوین تربیتی، دوره ۲، ش ۳ و ۴: ۹۹-۱۱۴.

- غباری بناب، باقر؛ سلیمی، محمد؛ سلیمانی، لیلا؛ نوری مقدم، ثنا (۱۳۸۶). هوش معنوی. اندیشه نوین دینی، س ۳، ش ۱۰: ۱۲۵-۱۴۷.
- فرمهبینی‌فراهانی، محسن (۱۳۹۵). الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی. پژوهش در مسایل تعلیم و تربیت اسلامی، س ۲۴، ش ۳۱: ۶۷-۹۰.
- قادری، مصطفی؛ ایزدی، صمد؛ حسینی، فاطمه (۱۳۹۰). لزوم بازنگری برنامه درسی با تأکید بر برنامه درسی پست مدرن. کنفرانس ملی تغییرات اساسی در سیستم‌های آموزشی ایران، مؤسسه انتشاراتی دانشگاه فردوسی مشهد، ص ۴۴۶-۴۵۵.
- قاسم‌پور دهقانی، علی؛ نصر اصفهانی، احمدرضا (۱۳۹۱). رویکرد معنوی و برنامه‌ریزی درسی. پژوهش در مسایل تعلیم و تربیت اسلامی، س ۱۹، ش ۱۳: ۷۱-۹۲.
- قاسم‌پور، عرفانه؛ ملکی‌پور، احمد؛ زارع‌صفت، صادق (۱۳۹۵). تبیین مؤلفه‌های برنامه درسی معنوی با نگاهی به دیدگاه نادینگز. فصلنامه پژوهش‌های کیفی در برنامه‌ریزی درسی، س ۱، ش ۳: ۲۷-۵۱.
- لیاقتدار، محمدجواد؛ امیری، مجید؛ موسوی، ستاره (۱۳۹۵). آسیب‌شناسی برنامه درسی هنر در بعدهای طراحی، فعالیت‌های یاددهی- یادگیری و ارزشیابی در دوره راهنمایی. فصلنامه پژوهش‌نامه تربیتی، س ۱۱، ش ۴۸: ۷۱-۹۸.
- محمدی، یحیی؛ کیخا، علیرضا؛ علیپور مقدم، خدیجه (۱۳۹۵). طراحی برنامه درسی متعادل با رویکرد برنامه‌ریزی درسی فطری و معنوی. پژوهش در مسایل تعلیم و تربیت اسلامی، س ۲۴، ش ۳۲: ۱۰۹-۱۳۵.
- مرادی، روح‌الله؛ کشتی‌آزای، نرگس؛ سعیدیان، نرگس (۱۳۹۶). بررسی مؤلفه‌های جامعه‌یادگیرنده در برنامه درسی سازمان‌ها و مؤسسه‌های آموزشی با تأکید بر نیروی انتظامی (مطالعه موردی: معاونت آموزشی نیروی انتظامی ایلام). فصلنامه دانش انتظامی ایلام، س ۶، ش ۲۳: ۶۹-۹۲.
- مرزوقی، رحمت‌اله؛ محمدی، مهدی؛ شمشیری، بابک؛ دادگر، همایون (۱۳۹۶). تدوین برنامه درسی صلح در آموزش عالی: یک مطالعه کیفی. دوماهنامه راهبردهای آموزش در علوم پزشکی، س ۱۰، ش ۵: ۳۸۴-۳۹۶.
- معروفی، یحیی؛ کرمی، زهرا (۱۳۹۲). برنامه درسی معنوی، چیستی و چرایی. چهارمین همایش انجمن فلسفه تعلیم و تربیت ایران، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- معصومی‌نژاد، علی (۱۳۹۱). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های هوش معنوی در برنامه درسی تعلیمات دینی و تعلیمات اجتماعی دوره راهنمایی تحصیلی ایران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.
- معلمی، صدیقه؛ رقیبی، مهوش؛ سالاری دارگی، زهره (۱۳۸۹). مقایسه هوش معنوی و سلامت روانی در افراد معتاد و غیرمعتاد. مجله دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی- درمانی شهید صدوقی یزد، دوره ۱۸، ش ۳: ۲۳۵-۲۴۲.
- ملکی، حسن (۱۳۸۵). برنامه درسی طبیعت‌محور و معنوی بر اساس فلسفه آموزش و پرورش اسلامی. کنگره ملی علوم انسانی، آدرس اینترنتی: www.sid.ir/news-sid/jpdf/61013880101.pdf [تاریخ دسترسی: ۲۷ شهریور ۱۳۹۴]. ص ۵۳۴-۵۷۴.
- موسوی، ستاره؛ جعفری، سید ابراهیم؛ نیک‌نشان، شقایق؛ توکل‌نیا، مریم (۱۳۹۳). تحلیل و بررسی نمود ارزش‌های انسانی و اخلاقی در حوزه برنامه‌ریزی درسی. سومین کنفرانس الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، اردیبهشت و خرداد.
- میرزاخانی، مهدی (۱۳۹۱). ارزش و جایگاه معنویت در قرآن و روایات اسلامی و دلالت‌های برنامه درسی بر مبنای آن. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.
- میرلوحی، سید حسن (۱۳۹۳). اهمیت تربیتی سکوت از دیدگاهی هستی‌گرایانه و امکان گنجاندن آن در برنامه درسی مدارس. در کتاب برنامه درسی، نظرگاه‌ها، رویکردها و چشم‌اندازها، به کوشش مهرمحمدی و همکاران، مشهد: به نشر.
- میزانی، آیلار (۱۳۹۰). تبیین مؤلفه‌های هوش معنوی و دلالت‌های آن در طراحی برنامه درسی براساس الگوی میلر. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علامه طباطبایی.

میلر، جی. پی (۱۳۸۰). آموزش و پرورش و روح: هدف برنامه درسی معنوی. ترجمه نادر قلی قورچیان. تهران: انتشارات مؤسسه اندیشه فراشناختی.

نادری، عزت‌الله؛ سیف نراقی، مریم (۱۳۹۴). روش‌های تحقیق و چگونگی ارزشیابی آن در علوم انسانی. ویرایش ششم، چاپ دهم، تهران: ارسباران.

نجفی، حسن؛ وفاپی، رضا؛ ملکی، حسن (۱۳۹۴). تبیین ابعاد و مؤلفه‌های رشد معنوی انسان و تحلیل آن در محتوای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران. فصلنامه مسایل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، س ۱، ش ۱: ۱۳۳-۱۵۶.

نوریان، محمد؛ باغدارنیا، مجتبی (۱۳۹۴). آموزش و پرورش و هویت معنوی در برنامه درسی در هزاره سوم. اولین همایش ملی راهکارهای توسعه و ترویج علوم تربیتی، روان‌شناسی، مشاوره و آموزش در ایران، تهران، انجمن توسعه و ترویج علوم و فنون بنیادین.

هدایتی، اکبر؛ ملکی، حسن؛ صادقی، علیرضا؛ سعیدی‌پور، اسماعیل (۱۳۹۵). طراحی و اعتباریابی الگوی برنامه درسی مبتنی بر شایستگی برای دوره کارشناسی ارشد رشته برنامه درسی. فصلنامه پژوهش‌های کیفی در برنامه درسی، دوره ۱، ش ۴: ۶۱-۲۷.

یارمحمدیان، محمدحسین؛ فروغی ابری، احمدعلی؛ میرشاه جعفری، ابراهیم؛ اوجی‌نژاد، احمدرضا (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی رویکردهای برنامه درسی معنوی با توجه به مؤلفه‌های برنامه درسی معنوی در چند کشور جهان. فصلنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، س ۲، ش ۱: ۸۳-۱۰۲.

یعقوبی، ابوالقاسم (۱۳۸۸). بررسی رابطه هوش معنوی با میزان شادکامی دانشجویان دانشگاه بوعلی همدان. فصلنامه پژوهش در نظام‌های آموزشی، دوره ۴، ش ۹: ۸۵-۹۵.

AlMahmoud, T., Hashim, M.J., Elzubeir, M.A., Branicki, F. (2017). Ethics teaching in a medical education environment: preferences for diversity of learning and assessment methods. *Medical Education Online*, 22(1), 1-9.

[Anandarajah, G.](#), [Mitchell, M.](#) A. (2007). Spirituality and medicine elective for senior medical students: 4 years' experience, evaluation, and expansion to the family medicine residency. *Family Medicine*, 39(5), 313-315.

Binder, M.J. (2011). I saw the universe and I saw the world: exploring spiritual literacy with young children in a primary classroom. *International Journal of Children's Spirituality*, 16(1), 19-35.

Bowman, N.A., Small, J. (2010). Do college students who identify with a privileged religion experience greater spiritual development? Exploring individual and institutional dynamics? *Research in Higher Education*, 51(7), 595-614.

Caldeira, S., Figueiredo, A.S, Da Conceição, A.P., Ermel, C., Mendes, J., Chaves, E., De Carvalho, E.C., Vieira, M. (2016). Spirituality in the undergraduate curricula of nursing schools in Portugal and São Paulo-Brazil. *Religions*, 7, 134-142.

Cecero, J.J., Prout, T.A. (2011). Measuring faculty spirituality and its relationship to teaching style. *Religion & Education*, 38(2), 128-140.

Clifford, Ph. (2013). Moral and spiritual education as an intrinsic part of the curriculum. *International Journal of Children's Spirituality*, 18(3), 268-280.

Colletta de Aguiar, P.R.D., Cazella, S.C., Da Costa, M.R. (2016). What do we know about the teaching of religiosity/spirituality in medical undergraduate curricula? An integrative review. *Ameed Ed Publish*, 1, DOI: <https://doi.org/10.15694/mep.2016.000048>

Daniliuk, A., KondaKov, A., Tish Kov V.A. (2010). The spiritual and moral education of Russia's school students. *Russian Education and Society*, 52(2), 3-18.

- Duffy, R.D., Trisha, L., Raque, B., Michael, F.S. (2009). Students in Transition: life satisfaction predictors of incoming college students. Available on: www.counseling.umd.edu/infodata/lifesatpredictors.pdf
- Fabricator, A., Handle, P., Fenzel, M. (2000). Personal spirituality as a moderator between stressor and subjective well-being. *Journal of Psychology and Theology*, 28(3), 221-228.
- Goodliff, G. (2013). Spirituality expressed in creative learning: Young children's imagining play as space for mediating their spirituality. *Early Child Development and Care*, 183(8), 1054-1071.
- Harbinson, M.T., Bell, D. (2015). How should teaching on whole person medicine, including spiritual issues, be delivered in the undergraduate medical curriculum in the United Kingdom?. *BMC Medical Education*, 15, 96-108.
- Heim Brock, H. (2004). Beyond secularization: Experiences of the sacred in education. *Journal of Moral Education*, 5, 162-171.
- Kasim, T.S.A.T., Yusoff, Y. (2014). Active teaching methods: Personal experience of integrating spiritual and moral values. *Religious Education*, 109(5), 554-570.
- Kate, M.S., Kulkarni, U.J., Supe, A., Deshmukh, Y.A. (2010). Introducing integrated teaching in undergraduate medical curriculum. *International Journal of Pharma Sciences and Research*, 1 (1), 18-22.
- Kattimani, S. (2012). Spirituality and medical education in India: Are we ready? *Journal of Research in Medical Sciences : The Official Journal of Isfahan University of Medical Sciences*, 17(5), 500-501.
- King, U. (2010). Earthing spiritual literacy: how to link spiritual development and education to a new earth consciousness? *Journal of Beliefs & Values*, 31(3), 245-260.
- Leopold, D., Juniu, S. (2008). Incorporating a spiritual component into the health education aspects of a physical (activity) education program. *Physical Educator*, 65(4), 208-221.
- Lindholm, J.A., Astin, H.S. (2008). Spirituality and pedagogy: Faculty's spirituality and use of student-centered approaches to undergraduate teaching. *Review of Higher Education*, 31(2), 185-207.
- Lovik, E.G. (2010). The impact of organization features and student experiences on spiritual development during the first year of college. ProQuest LLC.D. Dissertation, The Pennsylvania State University.
- Lucchetti, G., Lucchetti, S.L.G., Espinha, D.C.M., De Oliveira, L.R., Leite, J.R., Koenig, H.G. (2012). Spirituality and health in the curricula of medical schools in Brazil. [BMC Medical Education](#), 12, 78-85.
- Ng, Y-L. (2012). Spiritual development in the classroom: Pupils' and educators' learning reflections. *International Journal of Children's Spirituality*, 17(2), 167-185.
- [Reck](#), S. (2012). Analyzing and evaluating Christian religious education curricula. *Christian Education Journal: Research on Educational Ministry*, 9 (1), 27-42.
- Slattery, P. (1989). Toward an eschatological Curriculum Theory. *Journal of Curriculum Theorizing*, 9, 7-21.
- Slattery, P. (2006). Curriculum development in the postmodern era. 2nd ed., New York: Routledge.
- Thathong, K. (2012). A spiritual dimension and environmental education: Buddhism and environmental crisis. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 46, 5063-5068.

- Tripathy, S., Dudani, Sh. (2013). Students' perception of the learning environment in a new medical college by means of the DREEM inventory. *International Journal of Research in Medical Sciences* 1(4), 385-391.
- Wright, A. (1996). *The child in relationship: Towards a communal model of spirituality in education*. London: Cassel.
- Zohar, D., Marshall, I. (2000). SQ: Spiritual Intelligence approaches. *Journal of Children Spirituality*, 5, 101-127.